

مطالعه تطبیقی طرح محرمات در دست‌بافته‌های قفقاز و ایل قشقایی فارس

چکیده

ایل قشقایی یکی از ایلات مهم ترک‌زبان ایران است. این ایل از شش طایفه دره‌شوری، کشکولی بزرگ، فارسی‌مدان، کشکولی کوچک، عمله و شش‌بلوکی تشکیل شده است. مرکز اصلی این ایل، منطقه فارس است که یکی از مناطق مهم بافت قالی در ایران است. از ویژگی‌های قالی‌های این ایل تنوع زیاد رنگ‌ها، طرح‌ها و نقش‌مایه‌هاست. طرح محرمات یکی از کهن‌ترین طرح‌ها در تهیه فرش‌های ایل قشقایی است. این طرح توسط زنان ایل قشقایی به شکل‌های متنوع جهت بیان احساسات و رؤیاهای آن‌ها به تصویر کشیده شده است. این طرح در بین دست‌بافته‌های منطقه قفقاز نیز مشاهده شده است. شباهت‌های طرح و نقش در بین اقوام ایل قشقایی و منطقه قفقاز بسیار زیاد است؛ به‌خصوص در بافته‌های قدیمی‌تر که مربوط به زمانی است که مرزهای جنوبی قفقاز و ایران یکی بوده است. پژوهش حاضر به‌روش توصیفی و تحلیل با رویکرد تطبیقی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی انجام شده است. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات بااستعانت از شیوه استدلالی استقراری به انجام رسیده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که با توجه به اینکه بعضی از تیره‌ها از قفقاز به فارس مهاجرت کرده و به ایل قشقایی پیوسته‌اند، شباهت‌ها در هنر و فرهنگ آن‌ها بیشتر نمود می‌یابد. لذا در این پژوهش سعی در جمع‌آوری مجموعه‌ای معتبر از دست‌بافته‌ها با طرح محرمات به تجزیه و تحلیل این طرح و نقش می‌پردازد. تحلیل روی ۳۲ نمونه از قالی‌های این مناطق انجام شد. یافته‌های تطبیقی طرح و نقش محرمات بیانگر این است که انواع طرح محرمات (عمودی، افقی، اریب، هندسی) به نسبت کم‌وزیاد در هر دو منطقه بافته می‌شوند. طرح و نقش در حاشیه و متن دارای وجه اشتراکات زیادی است که در این پژوهش مشخص شده است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مختصات طرح محرمات.
۲. شناخت اشتراکات و تفاوت‌های موجود در دست‌بافته‌های منطقه قفقاز با ایل قشقایی.

سؤالات پژوهش:

۱. چگونه می‌توان دست‌بافته‌های با طرح محرمات در ایل قشقایی و منطقه قفقاز را از نظر عناصر ساختاری و نقش‌مایه‌های آن‌ها طبقه‌بندی کرد
۲. آیا می‌توان معیارهای مشترک و متفاوتی از نظر طرح، نقش برای دست‌بافته‌های با طرح محرمات ایل قشقایی و منطقه قفقاز تعریف کرد؟

کلیدواژه‌ها: طرح محرمات، دست‌بافته‌ها، ایل قشقایی، قفقاز.

طرح محرمات یا راهراه، کهن‌ترین طرح و نقشی که به قالیبافی منطقه فارس خصوصاً ایل قشقایی راه‌یافته است. این طرح از قدیمی‌ترین نقش‌های پارچه‌بافی و فرش‌بافی ایرانی به‌شمار می‌آید. این نقش در بسیاری از ظرف‌هایی یونانی روزگار هخامنشیان و لباس ایرانیان دیده می‌شود. جامه‌های نقوش انسانی که بر سفالینه‌های لعابدار آمل و ساوه در سده‌های چهارم و ششم هجری نگارگری شده‌اند به همین نقش مزین است. پارچه‌های راهراه از کارگاه‌های سده‌های چهارم و پنجم هجری طبرستان و مازندران برجای است و ترمه‌ها و زربفت‌هایی از کرمان و اصفهان روزگار صفویان. نقش محرمات در میان دست‌بافته‌های استان فارس بسیار چشم‌نواز است. ایل قشقایی بیشترین تولیدات منطقه را به‌خود اختصاص داده است. تنوع زیاد رنگ‌ها و نقش‌مایه‌ها از خصوصیات دست‌بافته‌های این ایل است. سبک محرمات‌بافی زنان قشقایی همواره رنگارنگ بوده است. در دیگر مناطق فارس و نیز ایلات عرب و خمسه این طرح و نقش به‌نسبت کمتر بافته می‌شود. منطقه قفقاز نیز از جمله مناطقی است که طرح محرمات را به شیوه قشقایی می‌بافد. در قفقاز این طرح بیشتر در گنجه، شیروان، قره‌باغ بافته می‌شود. در مناطق باکو، شوشا، داغستان، تالیش هم به‌ندرت دست‌بافته‌های با طرح محرمات مشاهده شده است. وجود نوعی شباهت سبب شده تا این پژوهش با انتخاب یک جامعه متشکل از طرح‌های این دو منطقه به بررسی تطبیقی دست‌بافته‌های طرح محرمات در این دو منطقه بپردازد.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به‌رشته تحریر درنیامده است. مطالعاتی که تاکنون در راستای این تحقیق انجام شده است شامل: کتاب دست‌بافته‌های روستایی عشایری فارس (۱۳۶۴) جلد اول نوشته سیروس پرهام است. وی نقش محرمات را یکی از کهن‌ترین نقش‌مایه‌های فرش‌بافی ایران و از نقش‌مایه‌های اصیل هخامنشی و ساسانی می‌داند. اینکه این نقش‌مایه از چه زمانی به فرش‌بافی فارس و قفقاز راه یافته، مشخص نیست. در جلد دوم در بخشی از این کتاب (۱۳۷۱) در قسمت گلیم و سوزنی‌های قشقایی براساس نمونه‌های تصویری طرح محرمات را بررسی و تحلیل کرده است. در کتاب شاهکارهای فرش‌بافی فارس (۱۳۷۵) گنجینه از فرش‌های فارس را که در موزه‌ها و مجموعه‌های هنری ایران و جهان از آغاز قرن ۱۴ ه.ق گردآورده‌اند. در این کتاب نمونه فرش‌های با طرح محرمات در ایل قشقایی مشاهده می‌شود. در کتاب شناخت طرح‌ها و نقشه‌های فرش ایران و جهان (۱۳۸۲) تألیف ابولفضل وکیلی - طرح‌های هندسی رایج در قفقاز از لحاظ کلی همانند طرح‌ها و نقش‌های ایلات قشقایی، افشارها و شاهسون‌ها و لرهای ایرانی دانسته است که از نظر فرهنگ فرش‌بافی و نقش‌پردازی قرابت بسیار زیادی با هم دارند.

در کتاب گلیم (۱۳۷۷) آلسترهال از بافندگان و هنرمندان طوایف و قبایلی یاد می‌شود که وجه مشترک بسیاری از آن‌ها دین اسلام است. آلسترهال نقطه مقابل ایران را قفقاز دانسته به‌همین خاطر گلیم‌های ایران و قفقاز را در یک فصل جمع‌آوری کرده است. در بین گلیم‌ها بافته‌های با طرح محرمات در ایل قشقایی و منطقه قفقاز مشاهده می‌شود که در روند این پژوهش مورد استفاده قرار می‌گیرد. در کتاب TRIBAL A VILLAGE RUGS نوشته PETER, F. که در مورد نقش‌مایه‌هاست، نقش‌مایه‌های موجود در فرش قفقاز نیز مورد بررسی قرار گرفته است. در کتاب TEPPICHE AUS DEM KAUKASUS نوشته SCHURMANN, ULRICH فرش‌های قفقاز را براساس مناطق بافت آن‌ها مورد بررسی قرار داده در این میان به زیراندازهای با طرح محرمات بافته شده در مناطق

قره‌باغ، گنجه، شیروان، باکو اشاره شده است. در کتاب CAUCASIAN PRAYER RUGS (۱۹۹۸) نوشته KAFFEL, RALPH طرح‌های بافته‌شده در منطقه قفقاز را براساس منطقه معرفی کرده است. رضایی آذر (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی طرح محرمات در قالی‌های ایل قشقایی فارس» (۱۳۹۰) به بررسی طرح و نقش و رنگ محرمات و چگونگی بافت و کاربرد این طرح در قالی‌های ایل قشقایی پرداخته شده است. مقاله‌ای با عنوان «نام فرش دست‌بافت قفقاز و ارمنستان» در مجله قالی ایران که توسط خلیل درودچی نوشته شده به فرش قفقاز و مناطق بافت آن اشاره شده است.

در پژوهش حاضر، ابتدا طرح محرمات در دست‌بافته‌های دو منطقه تعریف و سپس به تجزیه و تحلیل طرح و نقش محرمات در این دست‌بافته‌ها پرداخته و در نهایت با رویکرد تطبیقی به شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در این طرح و نقش اشاره شده است. جامعه آماری زیراندازها به شکل هدفمند انتخاب شده و از هر نمونه از انواع طرح محرمات در هر منطقه براساس فراوانی طرح یک نمونه معرفی شده است. تحلیل طرح و نقش روی ۳۲ نمونه از زیراندازها و ۶۱ نمونه از جزئیات نقش، برای مقایسه و تطبیق انجام شده است. با توجه به تحلیل و بررسی انجام‌شده دو فرضیه در این پژوهش مدنظر است: ۱- طرح محرمات بافته‌شده در دست‌بافته‌های ایل قشقایی و منطقه قفقاز از تنوع بالایی در طرح و نقش برخوردارند. ۲- بعضی شباهت‌های ایل قشقایی و قفقاز به حدی است که امکان تمایز آن‌ها به سختی میسر است.

جمع‌آوری پیشینه، سوابق تاریخی، تصاویر و تجزیه و تحلیل اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای انجام شده است. این مقاله به شیوه توصیفی و تحلیلی انجام شده است. سپس شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در این دو منطقه، با رویکرد تطبیقی مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. لذا مسأله اصلی، شناخت و بررسی بر اساس ساختار طرح و نقش می‌باشد.

این طرح در قفقاز در مناطق گنجه، شیروان، قره‌باغ و منطقه قشقایی فارس طایفه کشکولی به دلیل فراوانی طرح به عنوان جامعه هدف مورد بررسی قرار گرفته است. برای دستیابی به نتیجه قابل قبول طرح محرمات به چهار دسته افقی، عمودی، اریب و هندسی تقسیم شد و در این مناطق مورد بررسی قرا گرفت و در انتها متن، حاشیه و نقش‌ها مورد مقایسه قرار گرفت. با مقایسه و تطبیق میان نمونه‌های دو حوزه از نظر طرح و نقش به کاررفته در آن‌ها، به فراز و فرودها و تحولات صورت گرفته در این مسیر پرداخته می‌شود.

نتیجه‌گیری

با توجه به اینکه برخی از تیره‌های ایل قشقایی از قفقاز به فارس (ایل قشقایی) آمده‌اند مسلماً در طرح‌ها و نقوش وجه اشتراکات و تفاوت‌هایی وجود دارد که درخور تأمل است. یکی از این طرح‌ها با وجه اشتراکات زیاد، محرمات است که در بین دو منطقه خیلی زیاد بافته می‌شود و یکی از قدیمی‌ترین طرح‌ها در فرش‌بافی ایران است. این طرح در بین بافندگان فارس (ایل قشقایی) دارای ویژگی‌های منحصربه‌فردی است که آن را در بین بافته‌های عشایری ممتاز می‌کند و به دلیل نظم، تقارن و توازن که در این طرح نمایان است به آن ویژگی شهری‌باف می‌دهد. در منطقه قفقاز این طرح در گنجه و شیروان و قره‌باغ و ... با همین ویژگی‌ها بافته می‌شود. این پژوهش با بررسی طرح نقش در دو منطقه این وجه اشتراکات و افتراکات را روشن ساخته که در این بررسی‌ها به نتایج قابل توجی دست‌یافته است. این ویژگی‌های محرز در ساختار طرح و نقش‌مایه‌ها و حاشیه طرح مشاهده می‌شود.

به‌طور کلی، طرح محرمات به چهار گروه کلی تقسیم می‌شوند که در جدول ذیل شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود آمده است:

جدول شماره ۱۹- تنوع طرح محرمات در دست‌بافته‌های منطقه قفقاز و ایل قشقایی

انواع محرمات	منطقه قفقاز	ایل قشقایی (فارس)
محرمات عمودی	بیشترین محرمات عمودی در قفقاز در منطقه قره‌باغ مشاهده می‌شود.	محرمات عمودی در ایل قشقایی فراوان بافته می‌شود.
محرمات افقی	بیشترین محرمات افقی در قفقاز در گلیم‌های منطقه شیروان بافته می‌شود.	محرمات های افقی در ایل قشقایی فراوان بافته می‌شود.
محرمات اریب	بیشترین محرمات اریب در منطقه گنجه بافته می‌شود. استفاده از نگاره اس در محرمات اریب از ویژگی‌های شاخص بافته‌های گنجه است.	این ویژگی در محرمات ایل قشقایی کاهش یافته و کمترین محرمات اریب در ایل قشقایی مشاهده شده است.
محرمات هندسی	محرمات هندسی (جناغی) در قفقاز به ندرت بافته می‌شود.	در ایل قشقایی هم این طرح خیلی کم بافته شده است.
توضیحات	۱- استفاده از نگاره اس (شکل انتزاعی اژدها)، حرف اول اسم خدا در زبان ارمنی از ویژگی‌های شاخص بافته‌های قفقاز خصوصا در منطقه گنجه است. ۲- استفاده از نقش محرمات در قالی‌های با طرح محرابی در میان بافته‌های قفقاز به وفور یافت می‌شود. این ویژگی در بافته‌های ایل قشقای مستثناست. ۳- استفاده از نقش محرمات در حاشیه پهن به وفور در میان بافته های قفقاز مشاهده می شود. ۴- در قفقاز محرمات‌ها حد میانه‌ای دارند که نه زیاد پهن و نه باریک هستند.	۱- استفاده از نقش محرمات در لچک یا ترنج با زمینه ساده از ویژگی‌های قالی‌های قشقایی است که به ندرت بافته شده است. ۲- در بررسی‌ها به نمونه‌های از نگاره اس در محرمات اریب در منطقه فارس برمی‌خوریم. نمونه‌های آن در قالی‌های شاهسون شمال غرب ایران زیاد بافته می‌شود. ۳- انواع محرمات پهن و باریک در ایل قشقایی بافته می‌شود.

این طرح‌ها و نقوش همچنان از گذشته تا به امروز زیبایی و کاربرد بی‌نظیر خود را در قالی‌های ایل قشقایی و منطقه قفقاز به نمایش گذاشته‌اند. در تمام این نقاط نوعی تشابه میان بافته‌ها و نقوش دیده می‌شود. نقوش اکثراً سینه به سینه نقل شده و با وجود کمسواد بودن بافندگان بیشتر نقوش دارای ظرافت و زیبایی ذاتی است که در نوع خود کم نظیر و بسیار چشم‌نواز است.

منابع و مأخذ

- آذرپاد، حسن و حشمتی رضوی، فضل‌الله. (۱۳۷۲). فرش‌نامه ایران. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- آلستر، هال و جوزه لوچیک، ویووسکا. (۱۳۷۷). گلیم. مترجمین: همایونفر، شیرین و الفت شایان، نیلوفر، تهران: نشر کارنگ.
- پرهام، سیروس. (۱۳۷۱). دست‌بافته‌های روستایی عشایری فارس، جلد ۱.۲، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پرهام، سیروس. (۱۳۷۵). شاهکارهای فرش‌بافی فارس. تهران: انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران (سروش).
- حصوری، علی. (۱۳۸۹). مبانی طراحی سنتی در ایران. تهران: نشر چشمه.
- صادقی فسائی، محمد. (۱۳۷۱). گبه‌ها و قالی‌های عشایری فارس. تهران: انتشارات نگار.
- درودچی، خلیل. (۱۳۸۳). «قالی ایران». هنر، سال ششم، دوره سوم، شماره ۵۴.
- رضایی آذر؛ نداء، زمستان. (۱۳۹۰). «بررسی طرح محرمات در قالی‌های ایل قشقایی فارس». هنرهای تجسمی نقش‌مایه، شماره نهم.
- ژوله، تورج. (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران، تهران: یساولی.
- نصیری طیبی، منصور. (۱۳۸۸). نقش قشقایی‌ها در تاریخ و فرهنگ ایران، تهران: دفتر برنامه‌ریزی اجتماعی و مطالعات فرهنگی وزارت علوم و تحقیقات و فناوری.
- مجابی، سید علی و فنایی، زهرا. (۱۳۸۸). پیش‌درآمدی بر تاریخ فرش جهان، اصفهان: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.
- محمودی، فتنه؛ شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۷). «بررسی تطبیقی نقوش دست‌بافته‌های ایل شاهسون و قفقاز». فصلنامه علمی پژوهشی گلجام، شماره ۱۱.
- وکیلی، ابوالفضل. (۱۳۸۲). طرح‌ها و نقشه‌های فرش ایران و جهان، تهران: نقش هستی.
- ROPERS, V. (۱۹۶۵). MORGHENLANDISCHE TEPPICHE, Germany, Klinkhardt & Biermann. Braunschweig
- SCHURMANN, U. (۱۹۹۹). THPPICHE AUDEM KAUKASUS, Verlag: Klinkhardt & Biermann. Braunschweig.
- KAFFEL, R. (۱۹۹۸). CAUCASIAN PRAYER RUGS, London, Laurence King in association with HALI
- HOUSEGO, J. (۱۹۹۶). TRIBAL RUGS. New York: Interlink.
- COHEN, M. (۱۹۹۶). THE WORLD OF CARPETS, New York, crescent books.

DR. NAGEL, F. (١٩٧٧). SONDER-TEPPICH-AUKTION.

BAKO. (١٩٨٥). AZERBAIJAN CARPET.

W.MACDONALD, B. (١٩٩٧). TREBAL RUGS, England.

PARVIZ, T. (١٩٨٨). PERSIAN FLAT WEAVES, England.

[٢٤-E.RUEDIN, GANS\(١٩٧٥\). ANTIQUE ORIENTAL CARPET, london, Thames and hudson](#)

<http://www.dorisleslieblau.com/antique-rugs/russian-carpets/antique-rugs-carpets-russian-karabagh-runner-٤٥٠٠-rug>.

[ttp://nazmialantiquerugs.com/antique/caucasian/page/٣](http://nazmialantiquerugs.com/antique/caucasian/page/٣)